

УДК 371.21.1

Л.В. Морозова

Академія внутрішніх військ МВС України, Харків

ПРИНЦИПИ ПРОСТОРОВОГО РОЗВИТКУ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ

Досліджено проблему оптимізації просторового розвитку України на сучасному етапі в контексті інтеграції у світове господарство. Обґрунтовано залежність місця України та її регіонів у соціально-економічному просторі світу і Євразійського континенту від вибору правильної стратегії соціально-економічного розвитку і конструктивної політики геопросторового розвитку. Запропоновано перелік принципів просторового розвитку території.

Ключові слова: геопросторовий розвиток, специфіка соціально-економічного розвитку території.

Вступ

У період глобалізації та регіоналізації світового господарства в Україні виникла проблема узгодження процесів інтеграції у світогосподарські зв'язки зі збереженням і відновленням історичної спадщини, національної та регіональної ідентичності, відтворенням основних стратегічних ресурсів (природних, людських, інфраструктурних, культурно-історичних, господарсько-економічних). Перед окремими територіями виникає проблема визначення меж зовнішньої відкритості та внутрішньої закритості. Починається активний пошук способів контакту між зовнішнім глобальним і внутрішнім локальним просторами, обмеження інтервенції одного простору в інший та способів їхньої співорганізації. Для забезпечення цих умов останнім часом все активніше застосовується підхід просторового розвитку і планування. У ньому переглядаються значення для територіального розвитку основних чинників, виникає нове розуміння таких наукових понять, як "інформація", "енергія", "простір", виявляються основні тенденції просторового розвитку, на основі яких виводяться відповідні закономірності та принципи.

Аналіз літератури. Питанням геопросторового розвитку присвячені праці Хартшорна, П. Хаггета, Е.Б. Алаєва, М. Шаригіна, А.М. Смірнова, Б.С. Хорєва, В.В. Бокова, В.Б. Сочави, І.Р. Спектора, Б.Б. Родомана, П.Я. Бакланова, О.Г. Топчієва та ін. Гео економічним аспектам просторового розвитку приділяють увагу у своїх дослідженнях Ф. Бродель, І. Валлерстайн, Д.М. Замятін, Е.Г. Кочетов, П. Щедровицький. Відносини "центр – регіони" вивчають Н. Петров, А.І. Трейвіш, О.В. Грицай, Г.В. Іоффе, А.Г. Гранберг, В.В. Чекмарьов, М.І. Долішній, В. Симоненко та ін. Незважаючи на численні наукові публікації із вказаної проблематики, невирішеним залишається питання визначення наукового обґрунтування принципів просторового розвитку України та її регіонів на перспективу з врахуванням національної специфіки і реалії трансформаційної економі-

ки. Саме формулювання зазначених принципів є **основним завданням цієї статті.**

Основний розділ

Узагальнюючи теоретичні підходи до визначення поняття "простору", під соціально-економічним простором будемо розуміти динамічну систему, яка охоплює потоки всіх наявних ресурсів розвитку (трудові ресурси, фінанси, інформацію, виробничий капітал тощо), інфраструктурні канали (інженерні, комунікаційно-інформаційні, фінансові, культурні), якими рухаються ці потоки, та локалізовані центри логістичного управління вказаними потоками. Просторовий розвиток – це відтворювальний процес елементів простору, що функціонує як система речових і енергетичних потоків (сировинних ресурсів, товарів і послуг, організаційних, фінансових і людських капіталів тощо).

Основними сучасними тенденціями просторового розвитку будь-якої територіальної соціально-економічної системи (ТСЕС) можна визначити такі:

1. У процесі просторового розвитку ТСЕС її межі постійно розширюються, а всередині відбувається поляризація на зони.

Рівнями просторової ієрархії ТСЕС є:

- місця (локалізація виробництв і трудових ресурсів у промислових центрах, біля родовищ корисних копалин, у транспортних вузлах);

- поєднання;

- комплекси.

2. Посилюється контрастність у рівні просторового розвитку між окремими територіями в межах ТСЕС. Цю тенденцію описує класична модель "центр-периферія", розроблена Дж. Фрідманом у кінці 60-х рр. XX ст. [1, 3]. Економічний простір будь-якої ТСЕС має ієрархічну структуру, що знаходиться в стані динамічної нерівноваги. У найпростішому вигляді він має центр-периферійну будову. З наукової точки зору це доволі спрощене уявлення про складну просторову структуру території.

Однак ці схеми вносять свій вклад у методологію детальніших і складніших економічних досліджень.

Економічна система будь-якої території завжди має певний Центр (прийняття рішень), який найбільшою мірою акумулює економічні ресурси і організує ділову активність усієї системи. У ході просторового розвитку виникає потреба в централізації збору інформації, функцій контролю і управління (доцентрова сила). Навколо Центру утворюються "кільця" і "сектори" різного ступеня залученості в економічний процес. Залежно від сили зацікавленості в них Центру ці "кільця" і "сектори" поділяються на периферійні та напівпериферійні. Наявність напівпериферії на міцності системи загалом шляхом послаблення розходження між потенціалами Центру та Периферії. Просторовий розвиток супроводжується постійним перетіканням основних елементів продуктивних сил між Центром і Периферією. Так, галузі, які не відповідають більше статусу Центру (наприклад, старі галузі промисловості - металургія, підприємства виробництва в нових галузях і деякі не виробничі, наприклад, вузькоспеціалізовані науково-дослідні функції) витісняються на ближню, а потім і дальню периферію. Цей процес отримав назву дифузії застарілих нововведень.

Центр і Периферія на будь-якому просторовому рівні пов'язані між собою потоками інформації, капіталу, товарів, робочої сили. Розповсюдження технологічних і соціальних нововведень та інформації відбувається на трьох рівнях: 1) від провідних економічних районів національного хартленда до районів периферії - хінтерланду; 2) від центрів вищого рівня до центрів другого порядку; 3) із великих міст у прилеглі райони. У результаті цих взаємодій розрив між Центром і Периферією зберігається. Контрасти "центр-периферія" дають імпульс виникненню і відтворенню територіальної нерівності, яка посилюється нерівномірністю економічного зростання.

Отже, в Центрі зосереджуються ті, хто володіє акціями, фінансами тощо і приймає рішення щодо діяльності виробничих підприємств, які працюють на Периферії і стають цехами.

На початку ХХІ ст. у Європі реалізується модель поліцентричного розвитку зі значною кількістю областей росту, охоплюючи периферії, організовані як міські мережі, які можуть створювати стимули і необхідні зовнішньоекономічні масштаби для залучення інвестицій. Поліцентричний розвиток вносить вклад також у зниження впливу на навколишнє середовище і соціальну напругу. Просте репродукування моделі "центр-периферія" в Європі є руйнівним як для Центру, так і для Периферії.

3. На постіндустріальному етапі розвитку суспільства, згідно з концепцією "третьої хвилі" Е. Тоффлера, відбуваються зміни в його просторовій організації: концентрацію змінює деконцентрація,

централізацію-децентралізація, в геопросторі нарастають тенденції субурбанізації та дезурбанізації, обумовлені деіндустріалізацією міст, а також переїздом найзабезпеченішої частини населення з міських центрів у комфортабельніші пригороди і селища зі зручною транспортною доступністю.

У новітній період значного поширення набуває постфордистська система організації виробництва, яка полягає у переході від великих підприємств з вертикальним комбінуванням до системи горизонтально субпідрядних спеціалізованих підприємств. Це викликає зміни у територіальній організації продуктивних сил і суспільства в напрямку декомбінування виробництва й зростання кількості середніх і дрібних підприємств та винесення їх із агломераційних у міжагломераційні простори (відцентрова сила).

4. Якщо в попередній період індустріалізації просторовий розвиток ТЕС регіонального рівня базувалася на власній сформованій системі транспортних та інженерних інфраструктур, що становили "каркас" індустрії, системі розселення, а також адміністративно-державному поділі країни, які підтримували технологічну цілісність територіальних виробничих комплексів і забезпечували перетікання продуктивних сил всередині країни, то сьогодні він все тісніше пов'язується із процесами зовнішнього середовища. Це пояснюється зміною організації господарства країни, її регіонів та їхнього становища у глобальному світі.

У чинних документах-"Європейській Перспективі Просторового Розвитку" (Е50Р, 1999), "Керівних Принципах Стійкого Просторового Розвитку Європейського Континенту" (2000) та інших, підготовлених СЕМАТ, Україна та її соціально-економічні суб'єкти, прагнучи до партнерських відносин із країнами Європи і повноцінної участі у просторовому розвитку європейського континенту, повинні сформулювати чіткі принципи просторового розвитку в перспективі.

Принципи – конкретні правила діяльності, що розробляються відповідно до необхідності динамічного розвитку та наявних ресурсів у конкретний історичний період. Основні принципи просторового розвитку спрямовані на досягнення прийнятного рівня життя населення. Як зазначається у "Керівних Принципах Стійкого Просторового Розвитку Європейського Континенту", при узгодженні економічних і соціальних вимог усі принципи повинні бути адекватними територіям з їхніми екологічними і культурними функціями та сприяти, таким чином, їхньому довготерміновому, великомасштабному і збалансованому просторовому розвитку.

Для того, щоби сформулювати принципи просторового розвитку конкретної території (країни, регіону, населеного пункту) необхідно виокремити універсальні принципи, на яких він ґрунтується в економіці:

1) корпоративність, тобто процеси, що відбуваються у просторі будь-якої територіальної соціально-економічної системи (ТСЕС), повинні бути кооперативними (корпоративними), іншими словами, дії її компонентів повинні бути узгодженими. Узгодженість при цьому означає встановлення загального темпу розвитку складових елементів;

2) комплексність просторового розвитку. Потрібно зауважити, що в радянській економічній теорії було положення, що комплексність території розвивається на основі спеціалізації району. Комплексоформуючим ядром району вважали галузі спеціалізації. Автор погоджується, що сьогодні, коли попит повинен диктувати пропозицію, а не навпаки, головним комплексоформуючим ядром району є населення з його потребами [5];

3) системна раціональність, що передбачає залучення в економіку всього комплексу факторів суспільного розвитку;

4) підпорядкованість. Цей принцип введений Г. Хакеном [4] і полягає в тому, що для будь-якої системи можна визначити параметри порядку, що дають змогу описати її складну поведінку доволі простим чином, а також вибрати певні параметри контролю, при зміні яких змінюється поведінка системи. Параметри порядку зумовлюють поведінку окремих елементів системи;

5) оптимальність. Передусім, стосується таких аспектів:

- забезпечення оптимального рівня спеціалізації окремих районних суспільно-економічних систем на сучасному етапі розвитку продуктивних сил країни. Світовий досвід вказує на те, що надмірне поглиблення спеціалізації окремих економічно нестійких у ринковому середовищі територій загрожує негативними наслідками і навіть кризовими явищами економічного, екологічного чи соціального характеру. Приклад старих промислових регіонів свідчить про недоцільність поглиблення спеціалізації в сучасних умовах у тих галузях економіки, які належать важкій промисловості і є найвразливішими в сучасному світовому господарстві;

- оптимізація просторової структури. Якщо структуру районної суспільно-економічної системи розглядати за функціональною ознакою, в якій виокремлюють функціональну, забезпечуючу і управляючу підсистеми, то в кожному районі повинні бути розвинені галузі всіх трьох підсистем в однакових пропорціях для узгодженості та ефективності розвитку всієї системи;

- територіальність. У попередню епоху індустріалізації склалася вертикально-інтегрована просторова організація територій, втілена в транспортних та інженерних інфраструктурах, системах розселення. Сьогодні вона перестала відповідати реальній геометрії господарського і соціально-політичного життя, тому в теорії і практиці просто-

рового розвитку принципове значення має оптимальне поєднання територіального (горизонтального) і галузевого (вертикального) аспектів розвитку на всіх рівнях організації життєдіяльності соціумів;

- районування (зонування) просторового розвитку. Поширеним терміном у теорії просторового розвитку є "життєве середовище", яке складається з інфраструктури, поселень, основних кваліфікацій трудових ресурсів та ін. Розглядаючи питання районування (зонування), мова йде про поділ не території, а середовища окремих територій у просторовому розвитку. Результатом цього процесу є функціонування природних економічних зон, що не мають кордонів, але мають межі, окреслені логікою економічних потоків [2, 3];

8) взаємодоповнюваність та значимість регіонів. Цей принцип був уперше введений Д. де Ружмоном. У сучасному глобальному світі на території країни повинні бути створені регіони – просторові лідери – нові футурозони, що показують найкращий образ майбутнього. Вони є зонами, в яких зібрані в "пакети" сучасні інфраструктури, забезпечена концентрація людей, котрі володіють основною кваліфікацією, вибудовані сприятливі для людини архітектурне і природне середовища життя;

9) історичне самовизначення. У періоді перебудови методологічно обґрунтовувались кілька схем такого самовизначення (інтеграції у світове співтовариство, відродження, повернення в цивілізацію тощо). Однак усі вони мають односторонній характер, тому є неефективними і нереалістичними. Сьогодні пропонують нову схему, яка передбачає освоєння не тільки нових територій, а й нових способів господарювання і життєдіяльності на основі спільного використання інфраструктурних комунікацій;

10) поліцентричність – створення нових центрів продукування діяльності. Цей принцип виходить з декларованого "Керівними принципами стійкого просторового розвитку Європейського континенту" принципу перспективного розвитку, створюваного урбаністичними засобами і поліпшенням відносин між містом і селом. Згідно з вказаним принципом, повинні розвиватися всі види міських систем, малі і середні міста, міста сільських районів. Створення і зміцнення міських мереж збільшують взаємозалежність цих міст і формують зв'язки, сприяють їхній спеціалізації, економічному зростанню, а також мають вигоди через економічне змагання і пошук виходів із проблем.

Ефективні функціональні зв'язки сільських і міських поселень є особливо важливими у сферах розвитку мереж громадського транспорту, підтримки життя і різноманітності економіки сільських районів, збільшенні продуктивності інфраструктур, розвитку рекреаційних областей для міських жителів, захисті та використанні природної і культурної спадщини;

11) подолання розриву між Центром і Периферією. Він означає не стільки переливання капіталів

із першого в другу, скільки докорінні перетворення механізмів соціально-економічних відносин Периферії. Необхідним стає інтеграція цих полюсів розвитку на основі їх взаємної адаптації та активізації економічних зв'язків;

12) єдність, що вимагає створення одного простору, який стимулює однакові умови розвитку соціальних та економічних процесів. Його реалізація відбувається шляхом зміцнення і раціоналізації грошово-кредитної, фінансово-бюджетної, податкової, регуляторної та інших систем;

13) необхідність забезпечувати розширене відтворення стратегічних ресурсів, насамперед, середовища існування і людського потенціалу;

14) субсидіарність. Він передбачає практику постійного розподілу і перерозподілу повноважень (функцій, прав та обов'язків, відповідальності, компетенцій і фінансових засобів) між управлінськими органами різного рівня-державним, регіональним, місцевим, об'єднаних поняттям "субсидіарності" (англ. зибзісіагу-допоміжний, додатковий).

Відповідно до принципу субсидіарності, складові частини системи діють погодженим чином не тому, що вони піддаються тиску зверху (члени системи є органічними складовими цієї самої системи, тобто вони існують, бо існує система), і не тому, що вони є самостійними одиницями, які вільно приймають рішення ввійти в коаліцію або вийти з неї (тобто система існує тільки тому, що її складові елементи так вирішили), а тому, що і вони, і система мають щось загальне (певні цінності чи загальні інтереси). Зазначені компоненти не можуть залишити систему (бо вони не в змозі вижити поза системою), але система не володіє ніякою ієрархічною перевагою стосовно своїх складових частин (оскільки і сама вона не може вижити без них);

15) взаємність, що стосується вертикального узгодження планів і схем просторового розвитку, передбачає організацію такої планувальної схеми просторового розвитку, яка б давала змогу місцевим і регіональним владам пристосувати свої рішення планування до заходів вищого рівня у той час, як національна влада, відповідно, пристосовує свої рішення до місцевого масштабу та планів і проектів, що проводяться на місцях;

16) дотримання соціальної згоди, що передбачає ефективну участь суспільства у процесі просторового планування. Соціальна згода є важливою не тільки для успіху місцевих і регіональних ініціатив, вона також створює активне середовище для зовнішніх інвесторів і агентів;

17) пріоритетність;

18) комплементарність ("органічного розвитку"). "Ступінь гармонійності" дуже обмежений певними областями простору. Просторовий розвиток території у своєму природному стані характеризу-

ється спрямованістю всіх складових його "місць" (локалізованих майданчиків) до узгоджених дій, тому процес їхнього узгодження є одним з основних завдань управління просторовим розвитком;

19) рівність доступу до інфраструктури, інформації та знань;

20) стійкий просторовий розвиток або принцип екологічного імперативу;

21) врахування прогностичних характеристик розвитку соціально-економічних процесів. Потребує перегляду і нового теоретичного обґрунтування в концепції просторового розвитку такой

22) основний принцип районування в теорії розміщення продуктивних сил і регіональній економіці, як принцип адміністративності. Його неоднозначність для теорії і практики просторового розвитку ТЕСС полягає в тому, що розвиток процесу глобалізації дуже змінює економічний простір будь-якої ТЕСС – держави, регіону, окремої місцевості, робить її неспіврозмірною із законодавчо встановленими кордонами держави, регіону, вимогами територіальної відособленості підприємства і формальними межами індивідуальних домогосподарств. Адміністративні кордони території не збігаються з обмеженнями економічних інтересів. Це пояснюється тим, що соціально-економічний розвиток став залежати від ступеня інтегрованості регіону в зовнішні ринки, від припливу капіталів, знань і технологій з інших територій. Отже, економічний простір території не співпадає з її адміністративними кордонами, його межі рухомі.

Висновок

Запропонований перелік принципів просторового розвитку території потребує методологічного уточнення, доповнення та конкретизації, беручи до уваги специфіку соціально-економічного розвитку території.

Список літератури

1. Грицай О.В. Центр и периферия в региональном развитии / О.В. Грицай, Г.В. Иоффе, А. Трейвиш. – М.: Наука, 1991. – 168 с.
2. Геоэкономика. Господство экономического пространства / К. Жан и др. – М.: Аб Магдінет, 1997. – 207 с.
3. Центр и периферия: проблема территориальной справедливости (вопросы методологии) / В.М. Котляков, А.М. Трофимов, Ю.П. Селиверстов, Р.П. Хузеев, В.Н. Комарова // Известия РАН. Сер. географическая. – 1998. – № 1. – С. 41-46.
4. Хален Г.К. Информационная и самоорганизация / Г.К. Хален. – М.: Мир, 2011. – С. 46-48.
5. Шиян І.І. Актуальні питання методології теорії макрорегіоналізації / І.І. Шиян // Український географічний журнал. – 2009. – № 1. – С. 15-18.

Надійшла до редколегії 15.10.2013

Рецензент: д-р техн. наук, проф. І.О. Кириченко, Харківський університет Повітряних Сил ім. І. Кожедуба, Харків.

ПРИНЦИПЫ ПРОСТРАНСТВЕННОГО РАЗВИТИЯ СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОЙ СИСТЕМЫ УКРАИНЫ

Л.В. Морозова

Исследовано проблему оптимизации пространственного развития Украины на современном этапе в контексте интеграции в мировое хозяйство. Обоснованно зависимость места Украины и ее регионов в социально-экономическом пространстве мира и Евразийского континента от выбора правильной стратегии социально-экономического развития и конструктивной политики геопро пространственного развития. Предложен перечень принципов пространственного развития территории.

Ключевые слова: *геопространственное развитие, специфика социально-экономического развития территории.*

PRINCIPLES OF SPATIAL DEVELOPMENT OF SOCIO-ECONOMIC SYSTEM OF UKRAINE

L.V. Morozova

The problem of optimization of spatial development of Ukraine is probed on the modern stage in the context of integration in a world economy. Grounded dependence of place of Ukraine and its regions in socio-economic space of the world and Eurasian continent from the choice of correct strategy of socio-economic development and structural policy of геопосторового development. The list of principles of spatial development of territory is offered.

Keywords: *spatial development, specific of socio-economic development of territory.*